

JATSS, 2025; 7(1), 17-36

First Submission:14.01.2025

Revised Submission After Review:11.03.2025

Accepted For Publication:28.03.2025

Available Online Since:31.03.2025

Research Article

From Adam Smith to John Stuart Mill: The Quest for Equilibrium in Classical Economics

İlkay Yılmaz^a & Erkan Aktaş^b

Abstract

Introduction: This study examines how the concept of equilibrium evolved in Classical Economics, focusing on prominent thinkers from Adam Smith to John Stuart Mill. The research is important because it sheds light on how foundational economic ideas regarding competition, production, and distribution inform present-day theories and policies.

Method: This study was carried out based on a literature review and theoretical analysis; in addition to the works of the Classical Economists themselves, academic studies and commentaries related to their work and ideas were also utilized.

Results or Findings: The analysis shows that the confidence Smith and Say placed in market mechanisms is significantly constrained by the potential instabilities and the stationary state thesis highlighted by Malthus and Ricardo. Mill's approach indicates that the economy's long-term equilibrium is shaped by both income distribution and social norms, while in the short term, actions taken by market participants based on incorrect forecasts or incomplete information can result in disequilibrium.

Discussion or Conclusion: The results imply that Classical Economics presents a rich, nuanced view of equilibrium—one that balances the self-correcting nature of markets with critiques about demand, distribution, and long-run stagnation. These insights remain relevant for contemporary discussions on growth, sustainability, and policy interventions. Future research could compare the classical equilibrium framework with modern theoretical models to explore how historical perspectives continue to shape economic thought and policymaking.

Keywords: Classical Economics, equilibrium, disequilibrium

JEL Codes: B12, B11, E30

^a Associate Professor, Mersin University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Mersin/Turkey, ilkayyilmaz@mersin.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3689-0896> (Corresponding Author)

^b Professor, Mersin University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Mersin/Turkey, erkanaktas@mersin.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7068-2807>

JATSS, 2025; 7(1), 17-36

İlk Başvuru: 14.01.2025

Düzeltilmiş Makalenin Alınışı: 11.03.2025

Yayın İçin Kabul Tarihi: 28.03.2025

Online Yayın Tarihi: 31.03.2025

Araştırma Makalesi

Adam Smith'ten John Stuart Mill'e: Klasik İktisatta Denge Arayışı

İlkay Yılmaz^a & Erkan Aktaş^b

Öz

Giriş: Bu çalışma, Klasik İktisatta denge kavramının Adam Smith'ten John Stuart Mill'e uzanan süreçte nasıl şekillendiğini incelemektedir. Bu konu; piyasa rekabeti, üretim ve bölüşüm üzerine kurulan temel fikirlerin günümüz iktisadî teorileri ve politikaları için hâlâ yol gösterici olması bakımından önemlidir.

Yöntem: Çalışma, literatür taraması ve teorik analiz yöntemine dayalı olarak yürütülmüş, Klasik İktisatçıların eserlerinin yanı sıra bu iktisatçıların çalışmaları ve düşünceleriyle ilgili akademik çalışmalar ve yorumlar kullanılmıştır.

Sonuçlar ya da Bulgular: Yapılan analiz, Smith ve Say'nin piyasa mekanizmasına duydukları güvenin, Malthus ve Ricardo'nun işaret ettiği potansiyel dengesizlikler ve durağan durum teziyle önemli ölçüde sınırlandırıldığını ortaya koymuştur. Mill'in yaklaşımı, ekonominin uzun dönem dengesinin hem gelir dağılımı hem de toplumsal normlar tarafından etkilendiğini ve kısa dönemde ise piyasa aktörlerinin yanlış öngörüye ya da bilgiye dayalı eylemlerinin dengesizlikle sonuçlanabileceğini göstermiştir.

Tartışma ya da Yapılan Çıkarımlar: Sonuçlar, Klasik İktisadın kendi içinde farklı denge anlayışları barındırdığını ve uzun dönem eğilimlerin yanı sıra kısa dönemde ortaya çıkan dengesizliklerin önemine işaret etmektedir. Bu zengin bakış açısı, günümüz iktisadında büyüme, sürdürülebilirlik ve politika müdahaleleri konusundaki tartışmaları beslemeye devam etmektedir. Gelecekteki çalışmalar, klasik denge yaklaşımını modern kuramsal modellerle karşılaştırarak, tarihsel fikirlerin bugünkü iktisat politikalarına nasıl yön verdiğini daha derinlemesine inceleyebilir.

Anahtar Kelimeler: Klasik İktisat, denge, dengesizlik

JEL Kodlar: B12, B11, E30

^a Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Mersin/Türkiye, ilkayyilmaz@mersin.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3689-0896> (Sorumlu Yazar)

^b Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Mersin/Türkiye, erkanaktas@mersin.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7068-2807>

Giriş

İktisat alanında uzun süredir tartışılan temel kavramlardan biri olan denge kavramı, yalnızca iktisadi modelleri değil, aynı zamanda sosyal ve fiziksel yapıları da anlamak için kritik bir terimdir. Denge, genel anlamda karşıt güçlerin birbiriyle uyum içinde olduğu veya bir düzenin kararlı bir durumda bulunduğu hali ifade eder. Bu kavram, iktisada fizik ve matematik bilimlerinden uyarlanmış ve özellikle Neo-Klasik İktisatta teorik temellerini bulmuştur. İktisadi modellerde denge hem piyasaların işleyişini hem de üretim, tüketim ve dağıtım süreçlerini anlamada anahtar bir rol oynar.

İktisat tarihinde denge, klasik düşünceden başlayarak modern iktisat teorilerine kadar sürekli bir dönüşüm geçirmiştir. Adam Smith'in görünmez el teorisi ve doğal fiyat anlayışından, Leon Walras'ın genel denge modellerine, Keynes'in eksik istihdam dengesi analizinden Post-Keynesyenlerin dengesizlik odaklı yaklaşımlarına kadar birçok teorik çerçeve, denge kavramını farklı açılardan ele almıştır. Günümüzde ise küreselleşme, teknolojik yenilikler ve piyasa belirsizlikleri gibi unsurlar, denge kavramının modern iktisadi modellerdeki yerini yeniden sorgulamaktadır.

Denge kavramını da içeren Klasik İktisat Teorisinin temelleri, Adam Smith'in *görünmez el* ve *doğal fiyat* teorileriyle atılmıştır. Jean-Baptiste Say'nin *piyasalar yasası*, arz ve talebin doğal olarak birbirine uyum sağladığı bir ekonomik sistemi tasvir ederken, David Ricardo ve John Stuart Mill gibi diğer Klasik İktisatçılar da uzun dönem denge kavramına yönelik teorik çerçeveler geliştirmiştir. Klasik İktisat, piyasa mekanizmalarının işleyişine duyduğu güven ile devlet müdahalesine ihtiyaç duymayan bir ekonomik yapı öngörmüştür. Bununla birlikte, Thomas Malthus'un etkisiz talep eleştirisi, klasik denge anlayışına yöneltilen erken dönem itirazlardan biri olarak dikkat çeker.

Bu çalışma, literatür taraması ve teorik analiz yöntemine dayalı olarak, Klasik İktisatta denge kavramını tarihsel bir perspektifle ele almayı, öne çıkan Klasik İktisatçıların dengeyle bağlantılı görüşlerini özetleyerek bu kavramın Klasik İktisattaki anlamını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Klasik İktisatçılar arasında arz-talep dengesi, doğal fiyat, sermaye birikimi ve uzun dönem dengesi gibi konular üzerindeki görüş ayrılıkları incelenerek, denge kavramının Klasik İktisat Teorisindeki yeri ve önemi ortaya konulacak ve okuyucuya bütüncül bir analiz sunulacaktır. Bu bağlamda, makale iki temel soruya yanıt aramaktadır: (i) Klasik İktisatta denge kavramı nasıl anlaşılmalı ve şekillenmiştir? (ii) Klasik İktisatçıların denge kavramına ilişkin görüşlerindeki temel farklılıklar ve benzerlikler nelerdir?

Çalışmanın giriş bölümünü izleyen Klasik İktisat Öncesi Denge Anlayışı başlıklı bölümünde özellikle Merkantilizm ve Fizyokrasi akımlarının dengeye dair yaklaşımları ele alınarak, iktisatta denge kavramının tarihsel kökenleri üzerinde durulacaktır. Ardından, Klasik İktisat Teorisinin temel taşlarından biri olan denge anlayışı, Adam Smith'in görünmez el mekanizması, Jean-Baptiste Say'nin piyasalar yasası, Thomas Robert Malthus'un etkisiz talep eleştirisi, David Ricardo'nun bölüşüm teorisi ve durağan durum dengesi gibi temel görüşler çerçevesinde analiz edilecektir. Son olarak, John Stuart Mill'in kısa vadeli piyasa dengesizlikleri ve uzun vadeli durağan durum teorisi ele alınarak, klasik denge anlayışına getirdiği esneklik ve sosyal boyut tartışılacaktır. Makalenin sonuç bölümünde ise, Klasik İktisatta denge anlayışının genel çerçevesi özetlenecek ve bu kavramın modern iktisadi düşünce üzerindeki etkileri değerlendirilecektir.

Klasik İktisat Öncesi Denge Anlayışı

Adam Smith'in 1776'da yayımlanan başyapıtı *Ulusların Zenginliği* [*The Wealth of Nations*], Klasik İktisat düşüncesinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Bannock, et al., 1987). Bu tarihten önceki dönemde, denge kavramı piyasalardaki arz-talep ilişkilerinden ziyade, ticaretin düzenlenmesi ve para sistemi ile ilgili sorunlar bağlamında ele alınmıştır. Bu dönemin temel düşünce akımları arasında Merkantilizm (15.-18. yüzyıllar) ve Fizyokrasi (18. yüzyıl) yer almaktadır. Her iki akım, denge kavramını kendi ekonomik anlayışları doğrultusunda şekillendirmiştir.

Merkantilist düşünce, ekonomik refahın temelini dış ticaret fazlası ve değerli maden (altın, gümüş, vb.) birikiminde görmüştür. Bu anlayış, ekonomi politikasının amacını dış ticaret fazlası vermek ve bu suretle yurt içindeki değerli metal stokunu artırmak olarak belirlemiştir (Kazgan, 2014). İki ülke birbirleriyle yaptıkları ticarete aynı anda dış ticaret fazlası veremeyeceği ve bir ülkenin dış ticaret fazlası vermesi diğer ülkenin dış ticaret açığı vermesi anlamına geldiği için, dış ticaret sıfır toplamlı bir oyun olarak görüldü. Bir ülkenin dış ticaretten kazançlı çıkması (fazla vermesi) bir başkasının kaybetmesi (açık vermesi) olarak yorumlandı. Dış ticaret fazlası veren ülke, bu fazlanın değeri kadar net bir madeni para girişine maruz kalıyor ve bu sayede ülke içindeki değerli metal stoku artıyordu. Artan metal stoku, Merkantilistler tarafından ülkenin zenginliğinin artması olarak yorumlandığı için dış ticaret fazlası bizatihi zenginlik artışı olarak görüldü. Açıktır ki, bu anlayış, ihracat ile ithalatın birbirine eşitlenmesi anlamında dış ticaret dengesini, dış ticaret açığına (ithalatın ihracatın üzerinde olmasına) tercih etse de dış ticaret dengesini ideal, ya da en çok arzu edilebilir bir durum olarak görmez. Dış ticaret fazlası (ihracatın ithalattan fazla olması) her zaman dış ticaret dengesinden daha iyi bir durum olarak görülür. Bu itibarla, dış ticaret dengesi Merkantilistler açısından kararsız bir dengedir. Ülkeler arasındaki ticarete bir dönem için ihracat ve ithalat eşitliği sağlanabilse bile, bu eşitliği sürdürebilecek bir mekanizma yoktur. Aksine, taraflar sürekli olarak ihracatlarını artırmaya ve ithalatlarını kısıtlamaya çalıştıkları için dış ticaret dengesi uzun vadede korunamaz.

İktisadi konularda Merkantilist düşüncenin hâkim olduğu 17. yüzyılda, Merkantilist bakış açısının dışında kalarak denge kavramı konusunda görüşler öneri sürmüş düşünürlerin sayısı fazla değildir. Bu açıdan, tarımsal ürünler alanında Gregory King'in (1648-1712) ortaya koyduğu ve daha sonra Charles Davenant'ın (1656-1714) ayrıntılandığı (Evans Jr, 1967) King Kanunu (King's Law) önemli bir katkıdır. Bu kanun, tarımsal ürünlerde arz miktarındaki küçük değişikliklerin fiyatlarda orantısız büyüklükte dalgalanmalara yol açabileceğini ifade eder. Örneğin, bir kıtlık yılındaki yüzde 10'luk üretim azalması, fiyatlarda yüzde 50'ye varan artışlara neden olabilir. Tersine, üretimdeki artış, fiyatlarda benzer oranda büyük bir düşüş yaratır. Bunun temelinde, tarımsal ürünlerin düşük talep esnekliğine sahip olması yatar; insanlar bu ürünleri fiyatlar artsa bile temel ihtiyaçları nedeniyle talep etmeye devam eder. Bu nedenle, bir kıtlık durumunda ürün fiyatlarında dramatik artışlar görülürken, fazla üretim durumunda ise fiyatlar ciddi şekilde düşebilir. Bu mekanizma, tarımsal ürün piyasalarında dengeyi bozucu unsurları ve fiyat dalgalanmalarının yoğunluğunu anlamak açısından önemli bir perspektif sunmuştur. Tarım ürünlerinde uzun vadeli dengeyi sağlayacak bir piyasa mekanizmasından bahsedilmemesi, bu ürünlerin piyasalarında dengenin doğal bir durum olarak görülmemesine zemin hazırlamıştır.

Merkantilizmin dış ticareti ülkeler arasında bir çatışma alanı ve dengesizlik unsuru olarak gören bakış açısını, daha Klasik İktisat ortaya çıkmadan önce eleştiren düşünürler arasında David Hume (1711-1776) özel bir yer tutmaktadır. İskoç Aydınlanmasının 18. yüzyıldaki en önde gelen temsilcilerinden biri olan Hume, 1752 yılında yayınlanan *Political*

Discourses (Essays, Moral, Political and Literary, Part II) adlı eserinde iktisadi konulardaki görüşlerini açıklamıştır. Dış ticaret konusunda tam bir bırakınız yapsınlar (laissez faire) taraftarı olmamasına ve hatta bebek endüstri argümanını desteklemesine karşın dış ticaretin iki tarafa da fayda sağladığını belirtmiş ve bir tarafın kazancının diğer tarafın kaybı anlamına gelmediğini savunmuştur (McGee, 1989). Hume'e göre dış ticaret ülke sakinlerinin üretmedikleri malları ithalat yoluyla elde edebilmelerine ve tüketebilmelerine imkân verdiği ve ülke içi üretim fazlasının yurt dışına ihraç edilmesini sağladığı (diğer bir deyişle yurt içi üretim düzeyini arttırabildiği) için ülke refahını artırır (McGee, 1989). Dış ticaret dengesi konusunda da Hume, Merkantilist bakış açısının tam karşısında yer almaktadır. Ortaya koyduğu fiyat-metal para akım mekanizması (price-specie flow mechanism), uzun dönemde ihracat ve ithalatın birbirine eşitlenmesi anlamında dış ticaret dengesinin gerçekleşme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu mekanizmaya göre, altın ya da gümüş gibi değerli bir metal standardına dayalı para sisteminde, dış ticaret fazlası veren (ihracatı ithalatının üzerinde olan) ülkeye net değerli metal girişi olurken dış ticaret açığı veren (ihracatı ithalatının altında olan) ülkeden net değerli metal çıkışı olur. Değerli metal girişi olan ülkede metal para arzı artışı ve bunun etkisiyle metal paranın değerinde azalış (fiyatlarda artış) yaşanırken, değerli metal çıkışı olan ülkede metal para arzında azalma ve bunun neticesinde metal paranın değerinde artış (fiyatlarda düşüş) yaşanır. Fiyat artışları yaşanan ülkede ihracat azalır, ithalat artar; fiyat düşüşleri yaşanan ülkede ise ihracat artar, ithalat azalır. Dolayısıyla, her iki ülkenin de dış ticareti, ihracat ithalat dengesinin yeniden gerçekleşmesi yönünde harekete geçer (Akbay, 2009). Bu mekanizma dış ticaret fazlalarının ya da açıklarının uzun süreli olamayacağını, metal para arzındaki değişmelerin dış ticaret dengesini yeniden sağlayacağını gösterir. Hume'ın bu yaklaşımı, piyasalarda dışsal müdahaleler olmaksızın gerçekleşen dengeyi açıklamaya yönelik ilk teorik çabalardan biridir.

18. yüzyılda ortaya çıkan ve Merkantilizm'e karşı bir tepki niteliği taşıyan Fizyokrasi ise, ekonomik düzenin temelini tarımsal üretime dayandırmıştır. Fizyokratlar, ekonomide doğal düzenin (ordre naturel) var olduğuna inanmış ve bu düzenin piyasalarda serbestçe işlemesine izin verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu bağlamda, denge kavramını piyasa mekanizmalarının işleyişine ve tarımsal üretimin ekonomideki merkezî rolüne dayandırmışlardır. Fizyokrasi, özellikle Fransa ile özdeşleşmiş bir düşünce akımıdır ve temelde Fransız düşünürler tarafından geliştirilmiştir. Ancak, Fizyokratların etkisi Fransa ile sınırlı kalmamış; İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinde de iktisadi politikaların belirlenmesinde önemli bir referans noktası olmuştur.

Fizyokratların en önemli temsilcisi ve bu akımın kurucusu olan François Quesnay (1694-1774) geliştirdiği Ekonomik Tablo (Tableau Économique) ile üretim, dağıtım ve tüketim ilişkilerini matematiksel bir modelle açıklamaya ve makro iktisadi dengenin nasıl sağlandığını ortaya koymaya çalışmıştır. Quesnay'nin modelinde toplum üç sınıftan oluşmaktadır: (i) tarımsal üretimi gerçekleştiren çiftçilerin oluşturduğu üretken sınıf, (ii) zanaatkarlar, tüccarlar ve sanayicilerden oluşan kısır sınıf ve (iii) toprak sahipleri, devlet görevlileri ve aristokratlardan oluşan mülk sahipleri sınıfı. Üretken sınıf, tarımsal üretim sonucunda “net ürün” yaratan, diğer bir deyişle kullandığı girdilerden daha fazla ürün üreten, tek kesim olarak kabul edilmektedir. Mülk sahipleri sınıfı, kendileri çalışmadıkları halde tarımsal üretimin gerçekleşmesi için gerekli olan arazileri ellerinde bulundurdukları için üretken sınıfın yarattığı gelirin önemli bir kısmını kira geliri şeklinde elde eder. Kısır sınıf ise tarım dışı iktisadi faaliyetlerde bulunur ve ancak kullandığı girdilerin değeri kadar yeni ürün ürettiği için “net ürün” yaratmaz, ürettiği ürünleri üretken sınıfa ve mülk sahipleri sınıfına satarak gelir elde eder. Bu model, toplumun üretken sınıf (tarım), mülk sahipleri ve kısır sınıf (sanayi ve ticaret) arasında gerçekleşen gelir ve mal dolaşımına dayalıdır. Ekonomik Tablo'da denge, tüm sınıflar arasında gelirin uygun oranlarda

dolaşması ve bu döngünün kesintisiz bir şekilde sürmesiyle sağlanır. Tarım kesiminin kötü hava koşulları ya da aşırı vergilendirme gibi bir nedenle zayıflaması, bu kesimin gerektiği kadar net ürün üretememesine, tüm ekonomide gelirlerin düşmesine ve dolayısıyla dengenin bozulmasına neden olur. Dengeye tekrar dönüş, dengeyi bozan nedenlerin ortadan kalkması (hava koşullarının düzelmesi, aşırı vergilendirmeden vazgeçilmesi vb) durumunda kendiliğinden gerçekleşir. Quesnay'nin modelinde, doğal düzenin işleyişine güven duyulması, dengeye dönüş sürecinin temel dayanağıdır. Ekonomik Tablo, makro iktisadi açıdan ulusal bir ekonomide dengenin ne olduğunu ve bu dengeye nasıl ulaşılabileceğini açıklayan ilk çalışma olarak kabul edilmektedir (Savaş, 2000).

Genelde Fizyokratlar, denge kavramını doğa yasalarına dayandırarak ekonomik süreçlerin kendi kendine düzenlenebilir olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fizyokratlara göre, bireylerin ekonomik faaliyetlerinde bırakınız yapsınlar (laissez faire) ilkesine bağlı kalınması, ekonomide doğal bir dengenin sağlanması için yeterlidir. Ancak, bu doğal dengenin sürdürülebilmesi için tarımın aşırı vergilendirilmemesi ve yasal düzenlemelerin ekonomik aktörlerin serbestliğini engellemeyecek şekilde şekillendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Fizyokratların denge anlayışı, piyasalardaki arz-talep ilişkilerinden ziyade, ekonominin tüm sektörlerinin tarım sektörü ile uyumlu bir şekilde işlemesine dayanır. Bu yaklaşım, tarımsal üretimi merkeze alarak dengeyi yalnızca iktisadi değil, aynı zamanda toplumsal bir düzenin parçası olarak görmüştür. Bu itibarla, Fizyokratların denge kavramı, Klasik İktisadın arz ve talep eksenli denge anlayışının öncüllerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Klasik İktisatta Denge

Klasik İktisat Teorisi, 18. yüzyılın sonlarından itibaren şekillenmiş ve 19. yüzyıl boyunca ekonomi düşüncesine yön vermiştir. 1776 yılında Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* adlı eseriyle başlayan Klasik İktisat dönemi, 1870'lerdeki marjinalist devrime kadar etkisini sürdürmüştür. Bu teori, piyasalarda arz ve talep dengesinin serbest piyasa mekanizmaları aracılığıyla kendiliğinden sağlanabileceği fikrine dayanır. Bireylerin kendi çıkarlarını maksimize etmeye yönelik davranışlarının ekonomik sistemde genel bir dengeye yol açtığını savunan Klasik İktisat, bu anlayışın temelini Adam Smith, Jean-Baptiste Say, Thomas Robert Malthus, David Ricardo ve John Stuart Mill gibi önde gelen iktisatçılarla geliştirmiştir. Smith'in görünmez el metaforu, Klasik iktisadın denge kavramını açıklayan en bilinen unsurlarından biridir. Bu bağlamda, Klasik İktisat, ekonomik aktörlerin rasyonel davranışlarının fiyat mekanizması aracılığıyla piyasalarda dengeyi nasıl sağladığını analiz eder. Arz ve talep dengesine dayalı bu yaklaşıma göre, piyasalarda herhangi bir dengesizlik oluştuğunda fiyatlar, kaynakların etkin dağılımını sağlayacak şekilde değişir.

Adam Smith: Dengeyi Sağlayan Görünmez El

Denge kavramı Adam Smith'in sadece iktisadi konularda kullandığı bir kavram değildir. Klasik İktisat geleneğini başlatan *Ulusların Zenginliği*'nin yayınlanmasından on dokuz yıl önce 1759'da yayınladığı *Ahlaki Duygular Teorisi [The Theory of Moral Sentiments]* adlı kitabında, beşerî ilişkiler ve sempati kavramı çerçevesinde toplumda moral (ahlaki) dengenin nasıl sağlandığını göstermeye çalışmıştır. Adam Smith'e göre insanlar kendi davranışlarının tarafsız bir gözlemci (impartial spectator) tarafından nasıl algılandığını hayal ederek, bu davranışlarını değerlendirir. Bu hipotetik tarafsız gözlemci, toplumun kolektif değer yargısını temsil eder ve bireylerin davranışlarını toplumun moral beklentileriyle uyumlulaştırmalarını teşvik eder. Adam Smith, bu bakış açısıyla, toplumun moral dengesinin insanüstü kozmik bir düzenin değil, doğal bir düzenin sonucu olduğunu göstermiş ve bu süreci anlamak için esnek ve pragmatik bir model ortaya koymuştur. Burada bahsedilen moral denge, mükemmel ve evrensel bir denge

olmamakla birlikte çoğu zaman kusurlu ve tutarsız olan insan davranışlarıyla uyumlu bir dengedir. Smith'in özel olarak moral denge anlayışı ve genel olarak ahlak felsefesi, toplumsal uyum, düzen ve denge konularındaki daha kapsamlı fikirlerine temel oluşturmuş ve kişisel çıkarlarla motive olan, ancak toplumsal normlara ve geleneklerle riayet etmek durumunda kalan bireylerin eylemlerinin nasıl dengeli ve işlevsel bir toplumsal düzene yol açtığını göstermiştir (Myers, 1976). Bu çerçevede, Adam Smith'in kendi kendini düzenleyen dinamiklerin piyasalarda dengeyi sağladığı iktisadi teorilerini de derinden etkilemiş ve böylece hem moral hem de iktisadi açıdan insan toplumu konusunda tutarlı, bütüncül bir vizyon sunabilmiştir.

Adam Smith'in iktisadi denge anlayışı, başyapıtı olan *Ulusların Zenginliği'nde*, piyasa hareketlerinin analizinde temel unsur olarak karşımıza çıkmakta ve rekabet, kişisel çıkar ve serbest mübadelenin kaynakları nasıl etkin kullanılacakları yerlere doğru yönlendirdiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda, Adam Smith'in fiyatları, doğal fiyatlar ve piyasa fiyatları olarak iki kategoride incelemiş olması önemlidir. Doğal fiyatlar, üretim maliyetlerini ve kullanılan emek, sermaye ve toprak gibi faktörlerin karşılığını içeren fiyatlardır. Piyasa fiyatları ise arz ve talepteki dalgalanmalara bağlı olarak bu doğal fiyatlar etrafında hareket eder. Rekabet koşulları altında piyasaların kendi kendini düzenleme özelliğini sergileyen doğal fiyatlar ile piyasa fiyatları arasındaki bu ilişki, Adam Smith'in modelinde uzun dönem denge anlayışının temelini oluşturur ve dengenin sabit bir durum olarak değil, bir eğilim olarak anlaşılması gerektiğini vurgular (Chandra, 2004). Smith'in bu bakış açısı, yalnızca fiyat mekanizmasıyla sınırlı kalmaz, piyasanın daha geniş kapsamlı işleyişine ve toplumun genel refahına da yönelir. Bu noktada, "görünmez el" metaforu, piyasa dengesi ve toplumsal fayda arasındaki ilişkiyi açıklamak için önemli bir kavram olarak öne çıkar. Adam Smith'in iktisadi düşüncesinin merkezinde yer alan bu metafor, piyasaların kendi kendini düzenleyen doğasını ve kişisel çıkar güdüsüyle hareket eden bireylerin eylemlerinin piyasa dengesinin sağlanmasındaki rolünü ortaya koyar. Bireyler, kendi iktisadi çıkarları doğrultusunda hareket ederken, farkında olmadan ya da doğrudan amaçlamadan, piyasa güçleri aracılığıyla üretim ve tüketimin yapısını uyumlu hale getirerek toplumsal refaha katkıda bulunurlar. *Ulusların Zenginliği'nde* bu fikir, rekabet ve ticaret özgürlüğünün kaynakları en verimli ve üretken kullanımlara yönlendirerek arz ve talebi dengelemesi ve doğal fiyatların piyasa fiyatlarını stabilize etmesi şeklinde açıklanır. Görünmez el, Smith'in merkezi planlama yerine, bireylerin bağımsız kararlar almasıyla iktisadi ve toplumsal dengeye ulaşabileceğine olan inancını yansıtır. Bu kavram, Smith'in minimal devlet müdahalesi savunusunun altını çizer; çünkü serbest bırakıldığında piyasalar kendilerini düzeltme ve ekonomik ilerlemeyi teşvik etme eğilimindedir (Otterson, 2018). Görünmez elin önemi, teorik zarafetinin ötesine geçerek kaynak tahsisi, piyasa verimliliği ve rekabetin dengeyi sağlamadaki rolü üzerine yapılan tartışmalar üzerinde etkisini sürdürmekte ve klasik ile modern iktisadi düşünceye temel teşkil etmektedir.

Jean Baptiste Say: Piyasalar Yasası

Adam Smith'in denge kavramı, Klasik İktisadın temel taşlarından birini oluştururken, ondan sonra gelen düşünürler üzerinde de derin bir etki bırakmıştır. Bu düşünürler arasında yer alan Jean-Baptiste Say (1767–1832), Adam Smith'in ekonomik denge anlayışını benimsemiş ancak bunu kendi özgün çerçevesi içinde geliştirmiştir. Say, Smith'in serbest piyasanın kendi kendini düzenleme kapasitesine olan inancını paylaşmış, ancak bu süreci daha mekanik bir modelle açıklamayı tercih etmiştir. Say'nin temel bakış açısı, her üretim sürecinin, mallara ve hizmetlere olan talep için gerekli olan geliri de üreteceği yönündedir. Say, üretimden kaynaklanan gelir artışının, kendi değerine denk bir satın alma gücü artışı oluşturacağını vurgulamakla birlikte, bu satın alma gücü artışının doğrudan efektif talebe eşit olmak zorunda olmadığını farkındadır. İstifleme (hoarding) ya da tasarruf edilen gelirin bir kısmının kullanılmaması gibi durumlarda efektif talep düzeyi, satın alma gücü düzeyinin altında kalacak

ve bu satın alma gücüne yol açmış olan üretim düzeyi sürdürülemezdir. Ancak, Say böyle bir durumu çok düşük bir olasılık olarak görür ve pratikte satın alma gücü düzeyi ile efektif talep düzeyinin birbirine eşit olacağını kabul eder (Skinner, 1967). Bu itibarla, Say'ın zorunluluk olarak gördüğü ilişki, üretim (arz) ile satın alma gücü arasındaki eşitliktir; satın alma gücü ile efektif talep arasındaki eşitlik ise zorunlu olmamakla birlikte pratikte gözlemlenen bir fenomendir.

Say'nin piyasalarda toplam arz ile toplam talep arasında ortaya çıkabilecek bir dengesizliği öngörmediğinin ya da böyle bir durumu ihtimal dahilinde görmediğinin sanılması, büyük ölçüde Keynes'in Say'nin görüşlerini yanlış anlamasının ve yorumlamasının bir sonucudur (Kates, 1997; Blaug, 1997; Baumall, 1999; Clower, 2004). Keynes, Say'nin düşüncelerini, basitleştirerek "her arz, kendi talebini yaratır" sloganına indirgemiş ve bu anlayışın genel iktisadi durgunluk ve işsizlik gibi sorunları reddettiğini öne sürmüştür (Béraud & Numa, 2019). Oysa Say, piyasada geçici dengesizliklerin olabileceğini kabul etmiş ve bunları daha çok üretim ve tüketim arasındaki koordinasyon eksikliğine bağlamıştır. Daha açık bir ifadeyle, üreticiler tüketici tercihleriyle uyuşmayan miktarda ya da kalitede mallar ürettiklerinde, bazı malların satılmaması ve "arz fazlası" ortaya çıkması mümkündür. Say, satılmayan malların stoklarda kaldığı, girişimcilerin genel olarak zarar ettiği ve işsizliğin yaygınlaştığı bir genel arz fazlası (general gluts) olabileceğini kabul ederken; tüm mal ve hizmetlerde arz fazlasının aynı anda olamayacağını, tercih edilmeyen mal ve hizmetler için harcanmayan gelirlerin mantıksal olarak arz fazlası bulunmayan en azından bir (muhtemelen daha fazla) mal ya da hizmete (ya da paraya) yönelmesi gerektiğini de fark etmiştir. Ancak, bu tür bir genel arz fazlasından kaynaklanan daralma, ortaya çıkaracağı deflasyonist etkiler neticesinde zamanla fiyatların tüketici tercihlerine uyum sağlamasına yol açacak ve uzun süreli olamayacaktır (Johnsson, 1995).

Özetle, Say'nin piyasalar yasasının doğru ifadesi, "bir malın arzı, başka bir malın talebi için gereken geliri sağlar" veya "mevcut mallara yönelik talep için gerekli olan gelir, daha önce gerçekleşmiş olan üretim ve satışlardan kaynaklanır" şeklinde olmalıdır. Say'ye göre piyasalarda dengenin sağlanması iki koşula bağlıdır: (i) üretimden elde edilen gelirin tamamının tüketim veya yatırım için harcanması, (ii) üretilen malların tüketici tercihleriyle uyumlu olması. Say, ilk koşulun neredeyse her zaman sağlandığını, ikinci koşulun sağlanamamasının ise kısa vadeli dengesizliklere yol açabileceğini belirtmiştir. Ancak, fiyatların esnekliği uzun vadede bu dengesizlikleri giderir ve tüketici tercihlerine uygun bir dengeyi yeniden sağlar. Say'nin piyasa dengesine dair geliştirdiği anlayış, ekonominin koordinasyon sağlama konusundaki başarısını (ya da başarısızlığını) incelemek için temel bir çerçeve sunmakta ve özellikle piyasa mekanizmasının dinamik yapısını vurgulaması açısından hâlâ önemli bir referans noktası olmaktadır.

Thomas Robert Malthus: Nüfus Teorisi ve Etkisiz Talep Eleştirisi

Jean Baptiste Say ile aynı dönemde yaşamış olan Thomas Robert Malthus (1766-1834), Adam Smith'in başlattığı Klasik İktisat geleneği içinde yer almasına karşın, kendi çıkarları peşinde koşan insanların eylemlerinin, devlet müdahalesine gerek kalmadan, bireyler için olduğu kadar toplum için de faydalı bir dengeye yol açacağı şeklindeki iyimser yaklaşıma önemli eleştiriler yönelmiştir. Malthus'un Klasik İktisat Teorisine ve denge kavramına ilişkin katkıları, ilki nüfusla, ikincisi yetersiz taleple ilgili olmak üzere iki alanda yoğunlaşmıştır. 1798 yılında yayınlanan *Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme [An Essay on the Principal of Population]* başlıklı eserinde, nüfus dinamiklerinin, uzun dönemde toplum ve insanlık için arzu edilen bir sosyoekonomik dengeye ulaşmayı engelleyeceğini savunmuştur. Bu çalışmadan yirmi üç yıl sonra 1820'de yayınlanan *Politik Ekonominin İlkeleri [Principles of Political Economy]* adlı

kitabında ise toplam talep yetersizliği konusuna değinerek, yetersiz efektif talebin, işsizliğe ve iktisadi durgunluğa yol açabilecek bir genel arz fazlasıyla (general gluts) sonuçlanabileceğini öngörmüştür. Malthus'un fikirleri, 1930'lara kadar daha çok nüfus teorisi ile tanınırken, Büyük Buhran döneminde toplam talep düzeyinin iktisatta merkezi bir mesele olarak görülmesiyle birlikte, bu alandaki görüşleri de önem kazanmıştır. Bu dönemde, Malthus, toplam talep yetersizliği konusuna erken dikkat çeken öncü bir politik ekonomist olarak anılmaya başlamıştır (Spiegel, 1991).

Malthus'un nüfus teorisi, iktisadi dengenin sürdürülebilirliğini kaynakların ve besin maddeleri üretiminin sınırlılığı ve nüfus artışı bağlamında değerlendiren bir yaklaşımdır. Hem entelektüel düşünce alanında hem de kamuoyunda önemli bir etki yaratmış¹ olan Malthus'un *Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme* adlı eseri, nüfusun geometrik bir hızla arttığını, ancak gıda maddeleri üretiminin aritmetik hızı aşamayacağını savunmuştur. Bu iki farklı yapıdaki artış oranları, zamanla nüfusun kaçınılmaz bir şekilde, sınırlı bir süre için de olsa, kendi varlığını sürdürmesi için gerekli olan kaynakların izin verdiği düzeyin üstüne çıkmasına ve daha sonra doğal felaketler, savaşlar, salgın hastalıklar ve açlık gibi "pozitif kontroller" (positive checks) ile tekrar kaynaklarla uyumlu bir düzeye düşmesine neden olur (Malthus, 1803/2018). Uzun vadede, pozitif kontroller, nüfus ile kaynaklar arasındaki dengeyi sağlasa da bu denge insanların sefaletten kurtulmasına imkân vermeyen, geçimlik düzey dengesidir (subsistence equilibrium). Geçimlik düzeyde reel ücretler, işçilerin sadece hayatta kalabilmelerine, çalışabilmelerine ve ancak nüfuslarını idame ettirebilecek kadar çocuk sahibi olmalarına imkân sağlar, bunun ötesinde bir yaşam standardı sunmaz. Dahası teknolojik ilerlemeler, geçici bir süre için yaşam standardını yükseltse de bu yükseliş, hızlı nüfus artışına ve bunun sonucunda reel ücretlerin tekrar geçimlik düzeye çekilmesine yol açar. Malthus'a göre, insanlık açısından son derece karamsar bu öngörüü değiştirebilecek ve uzun dönemde geçimlik düzeyin üzerinde bir gelir ve refah düzeyinde dengeyi sağlayabilecek yegâne çözüm, "önleyici kontroller" (preventive checks) olarak adlandırdığı, bireylerin nüfus artışını sınırlamak için bilinçli ve gönüllü olarak uyguladıkları davranış ve mekanizmalardır. Bu kontroller arasında geç evlilik, bekârlık, cinsel arzuların kontrolü ve cinsellikle bağlantılı ahlak kurallarının sıkı bir şekilde uygulanması yer almaktadır. Doğum oranını etkin bir şekilde düşürebilecek doğum kontrolü, Malthus tarafından fuhuşla birlikte ahlak dışı görüldüğü için önerilmemiştir (Canterbery, 1995). Malthus, önleyici kontrollerin nüfus artışını sınırlanabileceği ve geçimlik düzeyin üzerinde bir dengeye imkân vereceğini kabul etmekle birlikte, bunların yüksek bireysel disiplin gerektirmesi nedeniyle her yer ve zamanda uygulanamayacağını farkındadır².

Malthus, talep yetersizliğine odaklandığı *Politik Ekonominin İlkeleri'nde* Klasik İktisadın temel varsayımlarına yönelik eleştirel yaklaşımını sürdürmüştür. Napolyon Savaşlarının ardından Britanya'da yaşanan iktisadi bunalımla birlikte emek ve sermayenin istihdamında yaşanan ciddi sorunlar, Malthus'u işsizliğin nedenlerini ve çözüm yollarını araştırmaya sevk etmiştir. Say'ye atfedilen ve piyasalarda genel arz fazlasının olamayacağı, çünkü arz edilen her bir malın, kendi değeri kadar talep oluşturacağı şeklinde anlaşılan piyasalar

¹ Malthus'un denemesinde ortaya koyduğu fikirler; demografi ve nüfus alanındaki çalışmalara öncülük etmiş, İngiltere'de 1801 yılında ilk nüfus sayımının gerçekleştirilmesine yol açmış ve Charles Darwin'in evrim teorisinin yanı sıra katı nüfus kontrolünü amaçlayan sosyal mühendislik çabalarına ve çevreci akımlara esin kaynağı olmuştur (Skousen, 2022: 70).

² Malthus'un nüfus teorisinin tarihsel gerçeklerle ne kadar bağdaştığı konusunu ele alan akademik çalışmalarda (Örneğin Robbins, 1967; Wriggley, 1988; Madsen et al., 2019; Fernandez-Villaverde, 2001; Sharp et al., 2012) ortaya çıkan ortak noktalar, Malthus'un nüfus teorisinin sanayi öncesi tarım toplumlarındaki durgunluk ve gelir düzeyini açıklamakta başarılı olduğu, ancak sanayi devrimiyle birlikte teknolojik ilerleme, enerji çeşitliliği, verimlilik artışı ve doğum kontrolünün yaygınlaşması gibi gelişmelerin Malthus'un öngörülerini geçersiz hale getirdiğidir.

yasasının gerçekliğini sorgulayan Malthus, klasik yaklaşımın uzun dönem denge analizinin doğruluğunu kabul etmekle birlikte, kısa döneme odaklanmanın doğru iktisat politikalarının oluşturulmasında ve politika yapıcıları yönlendirmede daha iyi sonuçlar vereceği görüşündedir (O'Leary, 1942). Malthus'un kısa döneme atfettiği önem, efektif talep konusunda da kendini gösterir. Malthus'a göre efektif talep yetersizliği, ekonomide arz edilen malların tamamının satın alınması için yeterli talebin oluşmaması durumunu ifade eder. Bu yetersizlik, özellikle gelir dağılımındaki eşitsizlikten ve yüksek gelir gruplarının tüketim eğiliminin düşük olmasından kaynaklanır. Yüksek gelir gruplarının (mülk sahipleri ve sermayedarlar) gelirlerinin büyük bir kısmını tasarruf etmesi ve düşük gelir gruplarının (işçiler) tüketim talebinin ekonomiyi canlı tutmaya yetmemesi, üretilen malların piyasada yeterince talep görmemesine ve genel bir arz fazlasına neden olur. Böyle bir ortamda yatırımlar azalır, üretim daralır, işsizlik artar. Bu itibarla, Malthus gelir dağılımını yalnızca üretimin bir sonucu olarak değil, aynı zamanda üretimi şekillendiren temel bir faktör olarak görmüştür. Yüksek istihdam ile uyumlu bir gelir dağılımı olmadığı zaman efektif talep yetersiz kalmakta ve üreticiler üretim için gerekli motivasyonu kaybetmektedirler. Malthus, yazılarında sıklıkla üretme gücü (power to produce) ile üretme isteği (will to produce) arasındaki –diğer bir deyişle üretim araçları (means of production) ile üretim motivasyonu (motive to produce) arasındaki– ayrımı vurgulamış; toprak, emek ve sermaye açısından zengin ekonomilerin bile efektif talebin yetersiz olması durumunda üretme motivasyonundan ve isteğinden mahrum kalacaklarını düşünmüştür. Malthus'a göre üretimi etkilemekte tüketim kadar güçlü başka bir dolaylı belirleyici yoktur. Yüksek üretim düzeyinde bir denge için yeterli bir efektif talep düzeyi, yeterli bir efektif talep düzeyi için ise bu düzeyle uyumlu bir gelir dağılımı gereklidir. Bu açıdan, Malthus'un, kendisi doğrudan bu ifadeleri kullanmamış olsa da gelir dağılımını adeta bir üretim faktörü olarak gördüğünü (Pullen 2001) ve makro-iktisadi dengenin hangi üretim düzeyinde gerçekleşeceğini belirlediğini düşündüğünü söylemek yanlış olmaz.

Malthus'un efektif talep yetersizliğinin eşitsiz gelir dağılımından kaynaklandığını fark etmiş olmasına karşın, efektif talebi artırmak için daha eşitlikçi bir gelir dağılımı önerisinde bulunmamış, aksine mülk ve sermaye sahibi sınıfların daha çok tüketim harcaması yapmaları gerektiğini ifade etmiş olması, mülk sahibi sınıfı uygarlaştırıcı bir güç (a civilizing force) ve sosyal ve siyasal istikrar unsuru olarak görmesinin bir sonucudur (Spiegel 1991). Malthus, varlıklı sınıfların harcamalarını artırmadığı durumlarda, efektif talebin artırılması için vergi oranlarının düşürülmesi yerine, vergilerle finanse edilen kamu yatırımlarının (public works) artırılması politikasını savunmuştur. Sonuç olarak, Malthus'un efektif talep anlayışı, talep yetersizliğinin ekonomik denge üzerindeki olumsuz etkilerini azaltacak politikaların önemini vurgulamış ve bu fikirler, 20. yüzyılda Büyük Bunalımın da etkisiyle 1930'lu yıllardan itibaren önem kazanmış (Dillard, 1953) ve düşük istihdam dengesine odaklanan Keynesyen İktisat Teorisine de ilham kaynağı olmuştur.

David Ricardo: Bölüşüm ve Durağan Durum Dengesi

David Ricardo (1772-1823), Klasik İktisat geleneğinin en önemli temsilcilerinden biri olarak, özellikle gelir dağılımı, toprak rantı, emek değer teorisi ve uluslararası ticaret alanındaki katkılarıyla tanınmış ve iktisadi dengenin işleyişine dair özgün katkılar sunmuştur. İktisadi düşüncesini Adam Smith'in piyasa mekanizması ve doğal fiyat kavramları üzerine inşa eden Ricardo'nun iktisadi dengeye ilişkin görüşlerini şekillendiren önemli faktörlerden biri de Malthus ile giriştiği tartışmalar olmuştur. Malthus'un efektif talep yetersizliği yaklaşımı, ekonomide genel arz fazlasının (general gluts) oluşabileceğini savunurken, Ricardo, Klasik İktisat'ın temel ilkelerine bağlı kalarak bu görüşe karşı çıkmış ve piyasaların kendi içinde dengeye ulaşacağını ileri sürmüştür. İkili arasındaki bu tartışma, Klasik İktisat içindeki en

önemli denge tartışmalarından biri olarak görülmektedir (Pancoast, 1943; Sowell, 1963; Dorfman, 1989; Aronoff, 2016).

Ricardo'nun denge analizine en büyük katkısı, uzun dönem dinamiklerine yaptığı vurgudur. Klasik İktisatçılar arasında kısa vadeli dalgalanmalardan çok uzun dönemli eğilimlere odaklanan Ricardo, özellikle sermaye birikimi, gelir dağılımı ve toprak rantı gibi unsurların iktisadi denge üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Ricardo'nun analizinde denge, statik bir kavram olmaktan çok, uzun vadeli değişimler içinde şekillenen bir süreçtir (Rankin, 1980). Özellikle, rant teorisi ve durağan durum (stationary state) analizi, dengenin zaman içinde nasıl değişebileceğini açıklayan önemli katkılar arasında yer almaktadır. Ricardo'nun ekonomik denge konusundaki temel fikirleri, 1817 yılında yayınlanan *Politik Ekonominin ve Vergilendirmenin İlkeleri [The Principles of Political Economy and Taxation]* adlı eserinde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu çalışmada Ricardo, gelir dağılımına yoğunlaşarak, toplam üretimin farklı üretim faktörlerine sahip olan üç temel sınıf (işçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri) arasında nasıl bölüşüldüğünü analiz etmiştir.

Ricardo'nun analizinde ekonominin uzun dönem dengesi gelir dağılımının zaman içindeki evrimi ile yakından ilişkilidir. İşçilerin ücret, kapitalistlerin kâr ve toprak sahiplerinin rant gelirlerinin düzeyleri ve bunların birbirlerine oranlarındaki değişimler, ekonomiyi uzun dönem dengeye götüren mekanizmaların anlaşılması açısından elzemdir. Ricardo, toprak sahiplerinin gelirlerini açıklayan diferansiyel rant teorisini, tarımsal üretim için kullanılan topraklar arasında bulunan verimlilik farklarına ve aynı toprakta üretimin artırılması çabalarının ürün başına daha fazla emek ve sermaye kullanımına yol açmasına (verimlilik düşüşüne) dayandırmıştır (Brue, 1993). Ricardo'ya göre tarımsal kullanıma ilk olarak en verimli topraklar açılır ve üretim buralarda yoğunlaşır. Zamanla artan nüfus ve gıda talebi nedeniyle daha az verimli topraklar da üretime dahil olur. Bu süreçte en son kullanıma açılan toprak parçası olan marjinal arazi, üzerinde tarım yapılan en düşük verimli topraktır. Buradan elde edilen ürünün satış geliri, sadece üretim maliyetlerini (işçilik ve sermaye maliyetlerini) karşılamaya yeter ve marjinal toprak sahibine ödenecek bir artık değer (rant) kalmaz. Tarımsal üretimde kullanılan diğer (daha verimli) topraklar ise marjinal araziden elde edilen gelirin üzerinde gelir sağladıkları miktarda rant oluştururlar. Örneğin, marjinal araziden 20 birim ürün elde edilebiliyorsa, 50 birim ürün sağlayan daha verimli bir toprak için 30 birimin piyasa değeri kadar toprak sahibine ödenecek rant oluşur. Toprak rantı, zamanla genişleyen tarımsal üretimle birlikte artış gösterir. Daha fazla arazi tarıma açıldıkça ve düşük verimli topraklar kullanıldıkça, yüksek verimli topraklar üzerindeki rant yükselir. Ricardo ayrıca, aynı araziye daha fazla emek ve sermaye yatırıldığında azalan verimler yasasının devreye gireceğini ve bu durumun rantın yükselmesine neden olacağını belirtir. Ricardo'ya göre rant, tarım ürünlerinin fiyatını belirlemez, tam tersine fiyatlar rantı belirler. Ürün fiyatlarının artışı, daha az verimli toprakların tarıma açılmasına ve rantın artmasına neden olur.

Üretim maliyetlerinin iki ana unsurundan biri olan işçi ücretleri konusunda ise Ricardo, Adam Smith'in izinden giderek, kısa dönemde emek arz ve talebi tarafından belirlenen piyasa ücretlerinin uzun dönemde doğal ücret seviyesine doğru evrileceğini düşünmüştür. Ricardo'da doğal ücret seviyesi, işçilerin ve ailelerinin temel geçimlerini sağlamalarına imkân veren bir geçimlik ücret (subsistence wage) seviyesidir ve Malthus'un nüfus yasasıyla yakından ilişkilidir (Tucker, 1961). Eğer işçi ücretleri bu seviyenin üzerine çıkarsa, işçilerin daha fazla çocuk sahibi olmalarına ve yetiştirmelerine uygun koşullar oluşur ve nüfus artar. Bu durum işgücü arzını artırarak uzun dönemde ücretlerin tekrar düşmesine yol açar. Ters durumda, yani ücretlerin geçimlik ücret seviyesinin altına düşmesi durumunda ise işçilerin yaşam koşulları kötüleşir, ölüm oranları artar ve nüfus azalır. Sonuçta işgücü arzı daralır ve ücretler yeniden yükselmeye başlar. Bu döngü, ücretlerin uzun dönemde işçilerin ancak temel ihtiyaçlarını

karşılatabileceği ve nüfusun stabil kalmasını (azalmamasını ve artmamasını) sağlayacak kadar çocuk sahibi olmalarına imkân veren geçimlik seviyede kalmasını sağlar.

Ricardo, üretim maliyetlerinin diğer ana unsuru olan kârı, üretiminden rant ve ücretler ödendikten sonra kalan artık kısım olarak tanımlamıştır. Bu nedenle Ricardo'ya göre kâr oranları, ücretler ve rantlarla ters orantılı bir ilişkiye sahiptir. Ücretler yükseldiğinde kârlar azalır, ücretler düştüğünde ise kârlar artar. Aynı şekilde, tarımsal üretim genişlediğinde toprak rantlarının artması da kârların gerilemesine yol açar. Uzun dönemde ekonomik gelişmenin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan nüfus artışı, gıda maddeleri talebini ve fiyatlarını artırarak bir yandan daha düşük verimli tarım arazilerinin tarıma açılmasına ve dolayısıyla arazi rantlarının yükselmesine, bir diğer yandan da geçimlik ücret seviyesinin (işçilerin ve ailelerinin hayatta kalabilmeleri için gereken gıda maddelerini almalarına imkân tanıyan ücret seviyesinin) artması nedeniyle işçi ücretlerinin yükselmesine yol açar. Rantların ve ücretlerin artması, kapitalistlerin elinde kalan artık değer azalmasına ve kâr oranlarının düşmesine neden olur.

Ricardo'nun analizi, uzun dönemde kâr oranlarının düşmesinin doğal bir sonucu olarak sermaye birikiminin, yatırımların ve büyümenin yavaşlamasıyla birlikte ekonominin durağan durum dengesine ulaşacağını öngörmektedir. Bu denge, kapitalist sistemin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkar ve temel nedeni tarımsal üretimde azalan verimler yasası ile toprak rantlarının artmasıdır. Ekonominin uzun dönem dengesinde, işçi ücretleri asgari geçimlik seviyede tıkanmış, toprak rantları en yüksek seviyeye ulaşmış, kâr oranları asgari seviyeye inmiş ve iktisadi büyüme durma noktasına gelmiştir. Ricardo'ya göre, bu durağan durum dengesine giden gelişme süreci kaçınılmazdır. Teknolojik ilerlemeler ve sermaye birikimini artıran gelişmeler, durağan durum dengesine ulaşılmasını bir süre geciktirebilir, ancak önleyemez. Örneğin, üretkenliği artıran yeni tarım teknikleri geliştirilirse, tarımsal verimlilik artar ve rant baskısı azalır. Böylece kâr oranlarının düşme eğilimi yavaşlatılabilir ve iktisadi büyüme bir süre daha devam edebilir (Stigler, 1952). Ancak iktisadi büyüme süreci eninde sonunda, kârların asgari düzeyde seyrettiği ve yatırım yapmanın kârlı olmaktan çıktığı durgunluk noktasına ulaşır. Ricardo'nun ekonominin uzun dönemde ulaşmasını öngördüğü bu durağan durum dengesi, sosyo-ekonomik açıdan toplumun geleceğine yönelik son derece karamsar bir tablo çizmektedir. Bu tabloda, nüfusun çoğunluğunu oluşturan işçiler, sadece hayatta kalmalarına imkân veren geçimlik ücretleriyle sonsuza dek mutlak yoksulluk sınırında yaşamak zorundadır. İktisadi gelişmenin sürükleyicisi kapitalist/girişimci sınıf ise çok düşük kâr oranlarıyla yetinmekte ve ekonominin geleceğine dönük hiçbir olumlu beklentileri olmadığı için yeni yatırım yapma arzu ve kararlılığından yoksundur. Buna karşın üretim sürecinde hiç çaba göstermeyen ve hiçbir fedakarlığa katlanmayan toprak sahipleri, yaratılan ürünün büyük bir kısmını rantlar yoluyla ele geçirmekte ve hakketmedikleri yüksek bir refah düzeyine ulaşmaktadırlar (Claire, 2013). Ricardo'nun bu görüşleri, kapitalist ekonominin uzun vadeli yapısını anlamak açısından önemli bir teorik çerçeve sunmuş ve sonraki iktisatçılar için temel bir referans noktası olmuştur. Öte yandan, içerdiği karamsar bakış açısı nedeniyle iktisadın toplum için olumlu değil, aksine kaçınılmaz olumsuz sonuçlar öngören bir disiplin olarak algılanmasına ve kasvetli bilim (dismal science) olarak anılmasına katkıda bulunmuştur.³

³ İktisadın "kasvetli bilim" (dismal science) olarak anılması, 19. yüzyılda İskoç yazar ve tarihçi Thomas Carlyle tarafından ortaya atılmış bir ifadedir. Carlyle, 1849'da kaleme aldığı bir yazıda bu terimi, özellikle Thomas Malthus'un uzun vadede kıtlık ve yoksulluğu öngören nüfus teorisine yönelik eleştirileri çerçevesinde kullanmıştır (Dixon, 2006, s. 32). Ricardo'nun kâr oranlarının düşme eğilimi ve ekonominin durgunluğa ulaşacağı yönündeki görüşleri de bu karamsar tabloyu desteklemiş ve iktisadın toplumun genel refahını değil, kaçınılmaz ekonomik sınırlamaları vurgulayan bir bilim dalı olarak algılanmasına katkıda bulunmuştur.

John Stuart Mill: Ekonominin Kısa Dönem Dengesizlikleri ve Uzun Dönem Dengesi

Klasik İktisat okulunun son büyük iktisatçısı olan John Stuart Mill (1806-1873), denge kavramını Say'ye atfedilen piyasalar yasası ve durağan durum (stationary state) bağlamında ele almıştır. Mill, Adam Smith ve David Ricardo'nun görüşlerini büyük ölçüde benimsemekle birlikte, piyasa mekanizmasının her koşulda dengeyi sağlayacağı düşüncesine karşı çıkmış ve özellikle genel arz fazlası (general glut) tartışmalarına dair katkılar sunmuştur. Mill'in genel arz fazlasından kaynaklanan kısa dönem dengesizlikler ve ekonominin uzun dönem durağan durum dengesi konularındaki görüşleri en geniş şekilde 1848 yılında yayımlanan *Politik Ekonominin İlkeleri ve Sosyal Felsefeye Uygulamaları [Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy]* adlı eserinde ele alınmaktadır (Bladen, 1949).

Mill, Say'ye atfedilen ve “her arz kendi talebini yaratır” şeklinde özetlenerek piyasalarda genel arz fazlasının olamayacağı şeklinde anlaşılan piyasalar yasasının kısa dönemde geçerli olamayacağı durumlar konusunda iki temel argüman ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki, istifleme (hoarding) durumunun mümkün olabileceğini kabul etmiş olmasıdır. Mill en önemli eseri olan *Politik Ekonominin İlkeleri*'nde tasarruf kelimesinin, tasarrufların tüketilmediği anlamına gelmediğini söylemekle kalmamış, tüketimin geciktirilmesi anlamına da gelmediğini eklemiştir. Mill'e göre tasarruf, tasarrufa konu olan malların tasarrufu yapan kişinin dışında başkaları tarafından tüketilmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Mill'in anladığı anlamda tasarruf istiflemeyi içermez. Mill, sadece gelecekte kullanılmak üzere ayrılan malların tüketilmediğini ve bunların istiflenen mallar olduğunu belirtmiştir (Mill, 1848/1909). Balassa'nın (1959) da ifade ettiği gibi, modern terminolojideki tasarruf, Mill'in kullandığı anlamda hem tasarrufu hem de istiflemeyi içermektedir. Daha açık bir ifadeyle, Mill'e göre tasarruf edilen mallar anında ya da çok kısa bir zamanda yatırıma dönüşerek tüketilir; istiflenen mallar ise hemen tüketilmez, daha sonra tüketilmek için bekletilir. Bu anlamda istiflenen malların arz talep dengesini sağlayacak denge fiyatının üzerinde yüksek fiyatlarla satışa sunulan, ama satılamayan malları içerdiğini kabul ettiğimizde bu mallarda arz fazlasının ya da talep yetersizliğinin ortaya çıkması kolayca anlaşılabilir.

Mill'in kısa dönemde arz fazlasının ortaya çıkmasını açıklamaya yönelik daha kapsamlı ve güçlü olan ikinci argümanı ise itibari paranın ve kredi sisteminin, parasal genişlemeye ve spekülatif harcamalara imkân vermesiyle yakından bağlantılıdır. Yatırımcılar ve tüccarlar, makul olsun ya da olmayan herhangi bir nedenden ötürü bazı malların arzının bu mallara olan talebi yakın gelecekte karşılayamayacağını düşündüklerinde bu mallardan daha fazla sipariş etme eğilimine girerler. Üreticiler bu malların üretimini, ithalatçılar da ithalatını artırmak isterken, spekülatörler beklenen fiyat artışından kâr sağlamak amacıyla malları stoklamaya başlarlar. Bu etkilerle söz konusu malların fiyatları artarken, üreticiler ve spekülatörler genişleyen üretimi ve artan spekülasyonu kısmen kendi fonlarıyla kısmen de borçlanarak (kredilerle) finanse ederler. Aşırı üretim ve spekülasyon dalgası, piyasada daha gerçekçi beklentilerin etkili olmaya başlamasının da etkisiyle, yavaşladıktan ve fiyatlar durgunlaştıktan sonra bile spekülatörler ellerindeki malları fiyatları düşürerek satmak istemezler ve stoklarını eritmekten kaçınırlar. Haftalar ve hatta bazen aylar süren –yükselme ve çöküş arasındaki– bu ara dönemde, spekülatörler faaliyetlerini kredilerle finanse etme imkanına sahip oldukları için, fiyatlar denge fiyatının üzerinde yüksekte kalmaya devam eder. Kredi genişlemesinin en önemli bölümünün vuku bulduğu bu dönem, talep yetersizliği ya da diğer bir deyişle arz fazlası şeklinde ortaya çıkan bir dengesizlik halidir. Mill, yeni dengenin nasıl yeniden tesis edileceğine dair ayrıntılı bir analiz sunmamış olmasına karşın, piyasalardaki bu dengesizliğin geçici olduğunu ve fiyat değişikliklerinin yeni bir dengeye yol açacağını ifade etmiştir (Balassa,

1959). Mill'in bu görüşleri, piyasa ekonomisinin kısa vadede istikrarsız olabileceğini ve finansal sistemin reel ekonomi üzerinde belirleyici bir etkisi olduğunu göstermiş ve modern iktisat teorilerinde finansal krizlerin doğasını anlamak açısından önemli bir temel oluşturmuştur.

Ekonominin uzun dönem dengesi konusunda Mill, büyük ölçüde Ricardo'yu izlemiş ve iktisadi büyümenin sonsuza kadar süremeyeceğini, nihayetinde bir durağan duruma ulaşacağını kabul etmiştir. Ricardo'da olduğu gibi, ekonomiyi durağan duruma götüren süreçte kâr oranlarının düşmesi, nüfus artışı ve özellikle tarımda etkili olan azalan verimler yasası Mill'in analizinde de önemli rol oynar. Ekonomide rekabetin artması, sermaye birikiminin yoğunlaşması, nüfus artışı nedeniyle daha fazla doğal kaynağa ihtiyaç duyulması ve doğal kaynakların verimliliğinin azalması, uzun vadede kâr oranlarının düşmesine yol açar. Artan sermaye birikimi ile birlikte bir yandan piyasada daha fazla firma rekabet eder ve kâr marjı azalırken diğer yandan azalan verimler yasası devreye girer, her ek yatırımın getirisi zamanla düşer ve sermaye sahipleri için yeni yatırımlar daha az cazip hale gelir. Kâr oranlarının çok düşük düzeylere gelmesi, yatırımları ve dolayısıyla iktisadi büyümeyi yavaşlatarak durma noktasına ve nihayetinde durağan durum dengesine getirir. Mill'e göre teknolojik ilerlemeler ve üretim tarzındaki gelişmeler, kâr oranlarının ve yatırımların bir süre daha iktisadi büyümeye imkân verecek düzeylerde kalmasını sağlayarak durağan duruma ulaşılmasını geciktirebilse de durağan durumun kaçınılmazlığını ortadan kaldıramaz.

Mill, ekonominin durağan duruma ulaşmasının kaçınılmaz olduğunu kabul etmekle birlikte, nüfus artışının kontrol altına alınması kaydıyla, bu sürecin ekonomik ve toplumsal açıdan olumsuz bir gelişme olarak değerlendirilmemesi gerektiğini düşünmüştür. Bu bakımdan ekonominin uzun dönem dengesi konusunda karamsar tablolar çizen Malthus ve Ricardo'dan önemli ölçüde ayrılan Mill'e göre, iktisadi büyümenin durması ve durağan dengeye ulaşılması, toplumsal refahın yeniden şekillendirilmesi için bir fırsat sunabilir, toplumu aşırı üretim ve tüketim baskılarından kurtararak insanların daha sürdürülebilir ve adil bir ekonomik yapıya yönelmelerini sağlayabilir. Kapitalist sistemde uzun vadede sermaye sahiplerinin artan rekabet ve düşen kâr oranları nedeniyle daha az avantajlı hale geleceğini ve işçilerin ekonomik güçlerinin görece artabileceğini öne süren Mill, iktisadi refahın yalnızca büyüme ve sermaye birikimi üzerinden değil, daha iyi ücretler, kooperatif mülkiyet modelleri (Levy, 1981) ve devletin sosyal politikaları yoluyla (Kurer, 1989) sağlanabileceğini öngörmüştür. Bu açıdan Mill için durağan durum, ekonomik bir kriz ya da gerileme anlamına gelmez; aksine, insanlığın maddi büyümeye bağımlı olmadan daha nitelikli bir yaşam sürdürebileceği yeni bir aşamadır. Mill, iktisadi büyüme yavaşladığında bireylerin daha fazla boş zamana sahip olacağını, sanatsal ve entelektüel faaliyetlerin gelişeceğini ve insanların maddi kazanç yerine manevi ve kültürel değerlere yönelerek yaşam kalitelerini artıracaklarını savunmuştur. Mill'e göre, toplumun ilerlemesi yalnızca üretim ve tüketim artışıyla değil, ahlaki ve entelektüel gelişimle de mümkündür.

Durağan durumun çevresel etkileri konusunda da Mill, Klasik İktisatçılar arasında öne çıkan bir figürdür. Mill sürekli büyümeye dayalı bir ekonominin, doğal kaynakları sürdürülemez bir hızda tüketileceğini ve çevresel bozulmayı kaçınılmaz hale getireceğini; bununla birlikte, nüfus artışının durdurulması şartıyla, durağan durum dengesine ulaşılmasının, insanları doğayla uyum içinde yaşamaya teşvik edebileceğini ve iktisadi faaliyetlerin çevresel etkilerinin kontrol altına alınmasını sağlayabileceğini düşünmüştür. Nüfus artışının bilinçli doğum kontrolü, eğitim ve sosyal reformlar aracılığıyla durdurulması, sadece doğal kaynaklar üzerindeki baskıyı azaltmakla kalmayacak, işçi ücretlerinin yüksek bir düzeyde kalmasının yanı sıra daha iyi çalışma koşullarına ve sosyal refahın gelişimine yol açabilecektir. Mill'in ekonominin uzun dönemde kaçınılmaz olarak ulaşacağını düşündüğü durağan durum dengesini,

sosyal adaletin sağlanması, çevresel sürdürülebilirliğin korunması ve insanların daha anlamlı bir yaşam sürmeleri için bir fırsat olarak gören bakış açısı, günümüzde sürdürülebilir kalkınma (O'Connor, 1997), gelir adaleti ve refah ekonomisi gibi konularda etkili olmaya devam etmektedir.

Sonuç

Klasik İktisat düşüncesi, piyasa mekanizmasının işleyişine duyduğu güven ile ekonomik denge kavramını merkezine alan bir yapı sunmuştur. Adam Smith'ten John Stuart Mill'e kadar uzanan Klasik İktisat Geleneği içinde denge, bireylerin rasyonel kararlar aldığı ve serbest piyasanın kendi kendini düzenlediği bir sistemde doğal bir sonuç olarak ele alınmıştır. Smith, görünmez el metaforu ve doğal fiyat teorisiyle, bireylerin kendi çıkarları peşinde koşarken aynı zamanda toplumsal refaha da hizmet edebilecekleri düşüncesini öne sürmüş, devlet müdahalesine gerek kalmaksızın rekabetin sağladığı fiyat mekanizmasının uzun dönemde dengeyi koruyacağı fikrini işlemiştir. Bu yaklaşım, Klasik İktisadın iyimser ve özgürlükçü bakışının temelini oluşturmuştur. Jean-Baptiste Say, piyasalar yasasıyla (Say yasası) ekonomide genel bir arz fazlasının ortaya çıkamayacağını savunarak Smith'in anlayışını desteklemiş, ancak piyasaların kısa dönemde dengesizlik yaşayabileceğini de kabul etmiştir. Bu noktada, talep yetersizliğinin geçici olabileceğine ve fiyat mekanizmasının esnekliği sayesinde üretim ile tüketim arasında uyumun kendiliğinden sağlanacağına inanan klasik şablonu sürdürmüştür.

Thomas Robert Malthus, nüfus teorisi ve etkisiz talep eleştirisiyle, klasik dengenin iyimser yönlerine karşı daha karamsar bir tablo çizmiştir. Malthus'a göre kısa dönemde efektif talep yetersizliği, ekonomide genel arz fazlasına yol açarak işsizliği tetiklerken, uzun dönemde nüfus artışı toplumun büyük kısmını geçimlik ücret düzeyinde bir dengeye mahkûm edebilecektir. Malthus, klasik dengenin kendiliğinden ve sürekli olamayacağına dair ilk ciddi itirazlardan birini getirmiş, böylece piyasa mekanizmasının otomatik istikrar sağlayıcı rolünü sorgulamaya açmıştır.

David Ricardo ise denge kavramını bölüşüm teorisi çerçevesinde ele almış ve ekonominin uzun vadede kaçınılmaz olarak durağan durum dengesine ulaşacağını öngörmüştür. Ricardo'ya göre, kapitalist sistemin içsel dinamikleri, sermaye birikiminin azalmasına ve kâr oranlarının düşmesine yol açarak büyümeyi durduracaktır. Ricardo'nun bu analizleri, Klasik İktisat içinde ekonomik dengeyi uzun vadeli bir süreç olarak ele alan yaklaşımların en sistematik örneklerinden birini oluşturmuştur. John Stuart Mill ise Klasik İktisatçılar arasında daha esnek bir denge anlayışı geliştirmiş, Say yasasına yönelik eleştirileri ve durağan durum kavramına getirdiği yeni boyutlarla denge kavramına daha kapsamlı bir çerçevede yaklaşmıştır. Mill, Ricardo gibi, iktisadi büyümenin kaçınılmaz bir şekilde sona ereceğini kabul etmekle birlikte, durağan durumun sosyal ve çevresel faydalar sağlayabileceğini savunarak Klasik İktisadın denge anlayışına daha normatif bir boyut eklemiştir.

Klasik İktisatta denge, piyasaların kendi iç dinamikleriyle sağlanan bir durum olarak görülse de, bu düşünce ekolü içinde de farklı yaklaşımlar ve eleştiriler ortaya çıkmıştır. Malthus'un etkisiz talep eleştirisi ve Mill'in kısa dönem dengesizliklerine yönelik tespitleri, piyasa mekanizmasının her zaman tam işleyiş gösteremeyebileceğini ortaya koymuş, böylece daha sonraki iktisadi düşünce akımları için bir temel oluşturmuştur. Bu çerçevede, Klasik İktisat içinde geliştirilen denge kavramı, yalnızca teorik bir model olarak değil, aynı zamanda piyasa işleyişini anlamak için geliştirilen bir çerçeve olarak ele alınmalıdır.

Klasik İktisadın denge anlayışı, 19. yüzyıl boyunca ekonomi politikalarının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamış ve Neo-Klasik İktisadın temel taşlarından biri olmuştur. Ancak 20. yüzyılda Keynesyen iktisatla birlikte, piyasa mekanizmasının kendiliğinden istikrar sağlayamayabileceği fikri ağırlık kazanmış ve klasik denge anlayışı yeniden tartışmaya açılmıştır. Günümüzde ise, küresel piyasalardaki belirsizlikler, finansal krizler ve ekonomik dalgalanmalar, Klasik İktisatçılar tarafından ortaya konan denge modellerinin sınırlarını ve geçerliliğini yeniden sorgulamamıza neden olmaktadır. Bununla birlikte, Klasik İktisatta denge anlayışı, günümüz iktisadi tartışmalarında hâlâ önemli bir referans noktası olmaya devam etmekte, piyasa işleyişine dair analizlerde temel bir çerçeve sunmaktadır.

Kaynakça

- Akbay, O. S. (2009). Hume'un uluslararası ticarete otomatik akım mekanizması yaklaşımının toplumsal ve felsefi temelleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 1-6.
- Aronoff, D. (2016). The Malthus-Ricardo debate on general glut and secular stagnation. In *A Theory of Accumulation and Secular Stagnation: A Malthusian approach to understanding a contemporary malaise* (pp. 10-43), Palgrave Pivot. https://doi.org/10.1057/9781137562210_2
- Balassa, B. A. (1959). John Stuart Mill and the law of markets. *The Quarterly Journal of Economics*, 73(2), 263-274. <https://doi.org/10.2307/1883724>
- Bannock, G., Baxter, R. E., & Davis E. (1987) Classical economics. In *The Penguin dictionary of economics* (4th ed., pp. 70-72), Penguin Books.
- Baumol, W. J. (1999). Retrospectives: Say's law. *Journal of Economic Perspectives*, 13(1), 195-204. <https://doi.org/10.1257/jep.13.1.195>
- Béraud, A., & Numa, G. (2019). Retrospectives Lord Keynes and Mr. Say: A proximity of ideas. *Journal of Economic Perspectives*, 33(3), 228-242. <https://doi.org/10.1257/jep.33.3.228>
- Bladen, V. W. (1949). John Stuart Mill's principles: A centenary estimate. *The American Economic Review*, 39(3), 2-12. <http://www.jstor.org/stable/1831728>
- Blaug, M. (1997). Say's Law of Markets: What did it mean and why should we care? *Eastern Economic Journal*, 23(2), 231-235. <http://www.jstor.org/stable/40325773>
- Brue, S. L. (1993). Retrospectives: The law of diminishing returns. *Journal of Economic Perspectives*, 7(3), 185-192. <https://doi.org/10.1257/jep.7.3.185>
- Canterbery, E. R. (1995). *The literate economist: A brief history of economics*. HarperCollins College Publishers.
- Carlyle, T. (1849). Occasional discourse on the negro question. *Fraser's Magazine*, 40(240), 670-679.
- Chandra, R. (2004). Adam Smith and competitive equilibrium. *Evolutionary and Institutional Economics Review*, 1(1), 57-83. <https://doi.org/10.14441/eier.1.57>
- Claire, O. S. (2013). *A key to Ricardo*. Routledge.
- Clower, R. W. (2004). Trashing J.B. Say: The story of a mare's nest. In K. V. Velupillai (Ed.), *Macroeconomic Theory and Economic Policy* (pp. 101-110). Routledge.
- Dillard, D. (1953). Ricardo in retrospect. *The Journal of Economic History*, 13(1), 94-101. <https://doi.org/10.1017/S002205070007008X>
- Dixon, R. (2006). Carlyle, Malthus and Sismondi: The origins of Carlyle's dismal view of political economy. *History of Economics Review*, 44(1), 32-38. <https://doi.org/10.1080/18386318.2006.11681227>
- Dorfman, R. (1989). Thomas Robert Malthus and David Ricardo. *Journal of Economic Perspectives*, 3(3), 153-164. <http://doi.org/10.1257/jep.3.3.153>

- Evans Jr, G. H. (1967). The law of demand—The roles of Gregory King and Charles Davenant. *The Quarterly Journal of Economics*, 81(3), 483-492. <https://doi.org/10.2307/1884813>
- Fernández-Villaverde, J. (2001, December 16). *Was Malthus right? Economic growth and population dynamics* (PIER Working Paper No.01-046). Penn Institute for Economic Research. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.293800>
- Hume, D. (1752). *Political discourses*. R. Fleming.
- Jonsson, P. O. (1995). On the economics of Say and Keynes' interpretation of Say's Law. *Eastern Economic Journal*, 21(2), 147–155. <http://www.jstor.org/stable/40325627>
- Kates, S. (1997). On the true meaning of Say's Law. *Eastern Economic Journal*, 23(2), 191–202. <http://www.jstor.org/stable/40325770>
- Kazgan, G. (2014). *İktisadi düşünce veya politik iktisadın evrimi*. On dokuzuncu basım. Remzi Kitabevi.
- Kurer, O. (1989). John Stuart Mill on government intervention. *History of Political Thought*, 10(3), 457–480. <http://www.jstor.org/stable/44797145>
- Levy, M. B. (1981). Mill's Stationary State & the Transcendence of Liberalism. *Polity*, 14(2), 273–293. <https://doi.org/10.2307/3234548>
- Madsen, J. B., Robertson, P. E., & Ye, L. (2019). Malthus was right: Explaining a millennium of stagnation. *European Economic Review*, 118, 51-68. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2019.05.004>
- Malthus, T. R. (1798). *An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers*. 1st edition. J. Johnson. <https://oll.libertyfund.org/titles/malthus-an-essay-on-the-principle-of-population-1798-1st-ed>
- Malthus, T. R. (1989). *Principles of political economy*. Cambridge University Press. (Original work published 1820)
- Malthus, T. R. (2018). *An essay on the principle of population: The 1803 edition*. Yale University Press. (Original work published 1803)
- McGee, R. W. (1989). The economic thought of David Hume. *Hume Studies*, 15(1), 184-204. <https://doi.org/10.1353/hms.2011.0475>
- Mill, J. S. (1909). *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*, 7th ed., ed. William James Ashley, Longmans, Green and Co. (Original first edition published 1848) <https://oll.libertyfund.org/titles/mill-principles-of-political-economy-ashley-ed>
- Myers, M. L. (1976). Adam Smith's concept of equilibrium. *Journal of Economic Issues*, 10(3), 560-575. <https://doi.org/10.1080/00213624.1976.11503361>
- O'Connor, M. (1997). John Stuart Mill's utilitarianism and the social ethics of sustainable development. *The European Journal of the History of Economic Thought*, 4(3), 478–506. <https://doi.org/10.1080/10427719700000063>

- O'Leary, J. J. (1942). Malthus and Keynes. *Journal of Political Economy*, 50(6), 901-919. <https://doi.org/10.1086/255968>
- Otteson, J. (2018). *The essential Adam Smith*. Fraser Institute.
- Pancoast, O. (1943). Malthus versus Ricardo: the effects of distribution on production. *Political Science Quarterly*, 58(1), 47-66. <https://doi.org/10.2307/2144427>
- Pullen, J. M. (2001). Keynes's Criticisms of Malthus, and 'Malthus's Reply': the Concept of Effective Supply, *History of Economics Review*, 34(1), 168-181. <https://doi.org/10.1080/10370196.2001.11733364>
- Rankin, S. C. (1980). Supply and demand in Ricardian price theory: a re-interpretation. *Oxford Economic Papers*, 32(2), 241-262. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.oep.a041478>
- Ricardo, D. (2001). *The principles of political economy and taxation*, Batoche Books. (Original work published 1817)
- Robbins (1967) Malthus as an economist. *The Economic Journal*, 77(306), 256-261. <https://doi.org/10.2307/2229303>
- Savaş, V. F. (2000). *İktisatın Tarihi*. 4. Baskı. Siyasal Yayınevi.
- Sharp, P., Strulik, H., & Weisdorf, J. (2012). The determinants of income in a Malthusian equilibrium. *Journal of Development Economics*, 97(1), 112-117. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2010.12.004>
- Skinner, A. S. (1967). Say's law: Origins and content. *Economica*, 34(134), 153-166. <https://doi.org/10.2307/2552481>
- Skousen, M. (2022). *The making of modern economics: The lives and ideas of great thinkers*. (4th ed.). Routledge.
- Smith, A. (2010). *The theory of moral sentiments*. Penguin. (Original work published 1759)
- Smith, A. (2013). *The wealth of nations*. Create Space Independent Publishing. (Original work published 1776)
- Sowell, T. (1963). The general glut controversy reconsidered. *Oxford Economic Papers*, 15(3), 193-203. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.oep.a040924>
- Spiegel, H. W. (1991). *The growth of economic thought*. Duke University Press.
- Stigler, G. J. (1952). The Ricardian theory of value and distribution. *Journal of Political Economy*, 60(3), 187-207. <https://doi.org/10.1086/257208>
- Tucker, G. S. L. (1961). Ricardo and Marx. *Economica*, 28(111), 252-269. <https://doi.org/10.2307/2601601>
- Wrigley, E. A. (1988). The limits to growth: Malthus and the classical economists. *Population and Development Review*, 14, 30-48. <https://doi.org/10.2307/2808089>

Information About the Article/Makale Hakkında Bilgiler

The Ethical Rules for Research and Publication / Araştırma ve Yayın Etięi

The authors declared that the ethical rules for research and publication followed while preparing the article.

Yazarlar makale hazırlanırken araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmiştir.

Conflict of Interests/ ıkar atışması

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarlar ıkar atışması bildirmemiştir.

Grant Support/ Finansal Destek

The authors declared that this study has received no financial support.

Yazarlar bu alışma iin finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions/ Yazar Katkıları

The draft process of the manuscript/ Taslağın Hazırlanma Sreci İ.Y./E.A., Writing The Manuscript/ Makalenin Yazılması İ.Y./E.A., Submit, Revision and Resubmit Process/ Başvuru, Dzeltme ve Yeniden Başvuru Sreci İ.Y.